

SOUHRNNÁ CHARAKTERISTIKA STSL. PARTICIPIÁLNÍCH KONSTRUKCÍ

Celkový ráz užívání PPs a PPt v staroslověnštině byl určován dvěma základními faktory. Jednak se v staroslověnštině jakožto v jazyku slovanském (a to slovanském jazyku starém) projevují v užívání těchto participií rysy obecně slovanské a některé zvláštnosti související s jejím místním i časovým zařazením v rámci ostatních jazyků slovanských. Jednak na způsob užívání zkoumaných participií působily některé momenty speciální, vyplývající z písemné povahy staroslověnštiny a z toho, že se staroslověnština jako nejstarší slovanský jazyk spisovný formovala na překladech z řečtiny, v níž byly participiální vazby prostředkem neobyčejně častým. 177

Po morfologické stránce projevují stsl. participia dva výrazné archaické rysy: zachovávají si flektivnost a v atributivní funkci mají ještě vedle tvarů složených i tvary jmenné. Stsl. památky nám ze srovnávacího slovanského hlediska reprezentují to vývojové stadium, kdy byla PPs a PPt ještě tvary plně flektovanými. Zároveň však už stav památek — i těch nejstarších — představuje poslední fázi tohoto vývojového procesu, období přechodu k morfologickému ustrnování participií (jmenných) v nesklonná „gerundia“, příslovce. 178

Bylo by možno se domnívat, že na poměrně bezvadnou ještě flektivnost jmenných tvarů participiálních¹ mělo snad vliv znění řecké předlohy s jejími participii plně skloňovanými. Vliv řečtiny vskutku nelze obecně a celkově vylučovat a bude o něm ještě zmínka (viz §§ 181—182), ale v daném případě s ním není třeba počítat, jak ukazují poměry v jiných starých slovanských jazycích. Tak např. v staroruské památce z 12. stol., kterou v citované práci rozebírá J. S. Istrinová, zachovávají ještě jmenné formy participií dobře svou flexi; vskutku Potebna klade počátek adverbializace až na konec 12. stol. a na počátek 13. stol.² Podobně i u jmenných forem parti-

¹ Složené tvary se formálně vyvíjely v podstatě shodně s adjektivy.

² Viz *Zap. I. II* 182—183; k datování tohoto procesu na ruské půdě srov. též studie R. Stoly, *Zum Gebrauch der unbestimmten Formen von aktiven Partizipien in der Funktion von zweitrangigen Prädikaten im Lavrent'jevskij spisok* (Wiener Slawistisches Jahrbuch 5, 1956, 14—27); *Zur Frage der Entwicklung des dejepričastije* (Slavjanskaja filologija I, 1958, 189—194).

icipií staročeských se flektivnost drží v nejstarších památkách dobře (viz např. Němčenkova v citovaných studiích). Proto i onu flektivnost jmenných participií staroslověnských, dosvědčených v památkách, které byly přeloženy většinou už v stol. 9. a dochovaly se v opisech ze stol. 10. a 11., můžeme chápat v podstatě jako domácí rys slovanský.

179 Stsl. jmenná participia se sice běžně skloňují, přesto se však již začínají objevovat v památkách i (řídké) doklady s jejich adverbializovanými, neohebnými tvary, zakončenými většinou na *-šte, -še*.

Starší vrstvu takových gerundií tvoří absolutivní participia neosobní (viz §§ 136 až 145), u nichž v některých typech by tvary na *-šte, -še* mohly být tvary se zastřenou kongruencí, jak bylo vyloženo výše (tamt.). V staroslověnině samé se však už patrně cítily jako tvary nekongruentní a jejich užívání bylo už asi v celém tomto typu zautomatizováno; ukazují na to případy, v nichž tvary na *-šte, -še* nemohou být pokračováním původních tvarů kongruentních, tedy nom. pl. m. nebo nom. sg. n. (např. u *povelěti* s vyjádřeným subjektem participiálního děje v sg.).

Mladší vrstvu takových gerundií tvoří ustrnulá, neohebná participia v obrazech, kde se jinak v staroslověnině užívá běžně participií kongruovaných, ať v nom., nebo v nepřímých pádech. Sémanticko-syntaktickým předpokladem jejich formální adverbializace byla ztráta jejich původní větné platnosti, vtaňování do vět, s nimiž v kontextu sousedily a tvořily významové jednotky, a ustalování ve funkci blízké (predikativně) adverbialnímu určení. Toto významové zabarvení měly vskutku už i v nejstarších památkách nejhojněji zastoupené typy participiálních konstrukcí, jako participia přechodníková (viz zejména §§ 146–153), vazby dativu absolutního (viz zejména §§ 48–51), vazby akuzativu s participiem (viz zejména §§ 65–69) a vůbec participia v doplňkové funkci. Formálním modelem jejich adverbializace se stala ona starší vrstva gerundií, která byla v jazyce chápána jako nesklonná už dříve: podle nich začala i ostatní adverbialně požímaná participia přijímat tvary na *-šte, -še*. Doklady tohoto druhu jsou doloženy zejména v Euch a v Supr, ojedinele se však objevují i v památkách evangelních.

Charakteristické jsou po této stránce především doklady s gerundiálním tvarem participia místo čekaného akuzativu (zvláště ve vazbě akuzativu s participiem), srov. např. *tz po obyčaju. sz nebesa božii glasъ slyšavъ. velešte svniti izъ pustynę* Supr 191. 4–6 *ὅς κατά τὸ εἰωθὸς θείας οὐρανόθεν ἀκούει φωνῆς, παρακλενομένης κατείνει τῆς ἐρήμου; da ne oklevešteši učitelja nemošty. jegda vidiši učenika predajoste* Supr 408.18–20 *ὅταν ἴδῃς τὸν μαθητὴν παραδιδόντα τὸν διδασκάλον; pokori podъ nogama ego. vse roganъskyye brani. ljubešte branъ* Euch 19a 7–9 *ὑπόταξεν ὑπὸ τοῦς πόδας αὐτοῦ πάντα τὰ βάρβαρα ἔθνη τὰ τοῦς πολέμουσ θέλοντα.*

Jsou však dosvědčeny podobné doklady i na místě očekávaných nepřímých pádů jiných (hlavně dativu; viz též podobné doklady připomínané už výše u nom. abso-

lutního — § 134), srov. např. *približajoste že se emu abve. kь nizьchoždenьju gorę eleonьscę učetъ v'se množьstvo učeniкъ. radujoste se chvalite (!) bā L 19.37 Z × približajostju že se emu M ἐγγίζοντος δὲ αὐτοῦ ἤδη πρὸς τῇ καταβάσει τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν ἤρξαντο ἅπαν τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν χαίροντες αἰνεῖν τὸν θεόν; obetъšasъje vьsje kosti moje. zovoste mi vьsь dьnъ PsSin 31.3 ἐπαλαιώθη τὰ ὀστᾶ μου ἀπὸ τοῦ κράζειν με ὄλην τὴν ἡμέραν; daždi namъ vьko na sonъ gredoste. pokoi tělesi Euch 37b 18—19; viděchъ i more mrъtvo . . . i vьchodešte podъ vodojъ komu vь њe. izmešetъ i vьnъ Supr 128.22—28 . . . καὶ τὸν ἐναλλόμενον εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ ὕδατος ἐκβαλλόμενον εἰς ἄνω.*

Z hlediska syntaktického zapadá popsaný systém stsl. participiálních konstrukcí jako celek dobře do vývojového proudu slovanského vůbec a představuje tak důležitou součást celkového obrazu, který o participiálních vazbách v starých slovanských jazycích máme. Měli jsme příležitost ukázat u naprosté většiny typů stsl. participiálních vazeb, že syntaktické konstrukce stejného druhu existovaly i v jiných starých slovanských jazycích; jejich doložení v staroslověnině pak jen potvrzuje jejich obecně slovanský ráz.

Kromě charakteristických obrátů obecně slovanských projevovaly se však v užívání stsl. participií i některé rysy specifické pro staroslověninu samu. Vyplývaly z písemné povahy staroslověninu a souvisely s tím, že se staroslověninu stala nástrojem písemnictví zásluhou promyšlené a záměrné činnosti jazykově vzdělaného jedince a že na ni jako na jazyk překladový měl vliv jazyk předloh, byzantská řečtina.

Vlivu řečtiny na stsl. skladbu bylo už věnováno dosti pozornosti. Starší jazykověda většinou vyšetřovala vztah stsl. překladů k řeckým předlohám tak, že zjišťovala syntaktické kalky, doslovné napodobeniny řeckých konstrukcí cizích duchu slovanské syntaxe. O stsl. participiálních vazbách mohl tak již Th. Forssmann konstatovat, že mezi nimi po této stránce takřka není grécismů.³

Vskutku, syntaktických kalků podle řečtiny, nemajících vůbec oporu v živém jazykovém základě, bylo v staroslověnině asi jen nemnoho. Nepochybně jsou takovým kalkem, doslovným napodobením řečtiny, jen řídké poměrně doklady s genitivem absolutním (srov. § 63, pozn. 9).

Novější slavistika se však při zkoumání vlivu řečtiny na staroslověninu neomezuje již pouze na problematiku přímého kalkování a jeho puristického hodnocení,

³ Srov. toto hodnocení obsažené v jeho studii o stsl. participiích: „Vergegenwärtigen wir uns zum Schlusse die Einzelheiten obiger Untersuchung, so gelangen wir zu dem Ergebnis, dass der Übersetzer sich in dem Gebrauch des Participes von dem Einfluss des Griechischen fast durchweg frei gehalten hat und dass wir uns hütten müssen in diesem Punkte der Syntax der Annahme von Grécismen einen zu weiten Spielraum zu gestatten. Manches, was uns auf den ersten Blick grécisierend erscheint, ist, im Grunde genommen, national-slavisch“ (*Übertragung* 19).

nýbrž se snaží vyložit jej s jemným rozlišením vši jeho složitosti a rozmanitosti a se zřením k funkci staroslověnštiny a k rozsahu i náročnosti sdělných úkonů, které jako nástroj nejstaršího slovanského písemnictví měla.⁴⁾

Vliv řečtiny na užívání stsl. participií se uplatňoval různým způsobem. V některých případech působil řecký vzor jako podnět k vytvoření a rozšíření stsl. syntaktické konstrukce, která však nebyla přesným napodobením řecké předlohy: řecké znění vyvolalo v stsl. překladě vyjadřovací potřebu a naznačilo volně možnost jejího řešení, aniž se přitom samo stalo jeho přímým modelem. Toho druhu jsou participiální konstrukce s podmětovým („členovým“) *iže* (viz §§ 124—128) a vazby dativu absolutního (viz §§ 48—64). Nelze je dobře prohlásit za kalk v běžném smyslu toho slova, ale nelze je ani pokládat za živý prostředek domácí: nemají obdoby v jiných slovanských jazycích, nýbrž představují prostředek knižní, vlastní právě jen církevní slovanštině. Znamenají vlastně více méně umělé logické dotvoření mluvnického systému staroslověnštiny, jeho obohacení o potřebný výrazový prostředek, v lidovém jazyce neužívaný.

Ale i u těch typů participiálních vazeb, které byly živému jazykovému slovan-skému základu společné s řečtinou, měla řečtina vliv na jejich užívání v stsl. památkách, a to na jejich relativní frekvenci v projevech.⁵ Takové působení je zcela pochopitelné, uvážíme-li, že překladatelé nejstarších textů, které vytvořily překladatelskou tradici a ztvárnily v podstatě jazykový styl staroslověnštiny, usilovali o překlad co možná doslovný a neuchylující se nikterak od „posvátné“ předlohy.

Na jedné straně se řeckým vlivem množství některých typů participiálních vazeb zvětšilo. Řečtina aktivizovala v stsl. překladech prostředek v živém jazyce asi spíše jen potenciální nebo zcela řídký — *byti* s participiem (viz §§ 85—114). Působila dále neobyčejně silně na hojně užívání substantivizovaných participií (viz §§ 6—28), typu to jinak pravděpodobně rozšířeného podstatně méně. A podpořila konečně frekvenční vzrůst participií atributivních (viz §§ 29—47), participií po slovesích fázových (viz §§ 81—83) a participií přechodníkových (viz §§ 146—176).

⁴ Toto funkční hledisko se uplatňuje zejména v pracích slavistiky naší — Havránkových, Horálkových, Kurzových aj. Soustavnější pozornost věnoval působení řecké syntaxe na staroslověnskou J. Bauer v metodologicky podnětné studii *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků* (Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958, 73—95). Z jiných projevů k této otázce srov. ještě zejména R. Ruzicka, *Griechische Lehnsyntax im Altslavischen* (Z. f. Slavistik 3, 1958, 173—185); H. Birnbaum, *Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchenslavischen. Einige methodische Bemerkungen* (Scando-Slavica 4, 1958, 239—257).

⁵ Vliv řečtiny se mohl kromě toho projevit i v některých zvláštnostech v užívání participií uvnitř jednotlivých typů. Nepochybně působila řečtina na volbu jmenných nebo složených tvarů participií atributivních (viz §§ 37—41) i při překladu participií substantivizovaných (viz §§ 18—24), dále při neopakování akuzativního předmětu společného přechodníkovému participiu a přísudkovému slovesu (viz § 169), všeobecně na slovosledné poměry apod.

Na druhé straně se naopak řeckým vlivem relativní množství některých typů participiálních vazeb v stsl. textech zmenšilo. Týká se to pravděpodobně vazeb akuzativu s participiem (kde byly řeckým vlivem posíleny na jejich úkor synonymní vazby infinitivní — viz §§ 65—75), vazeb participií po relativech a interrogativech (viz §§ 120—123) a přechodníkových vazeb participiálních, připojených k přísudkovému slovesu pomocí *i*, *ti*, *a* (viz §§ 155—164).

Vliv řečtiny na užívání participií v staroslověnině byl tedy závažný a neobyčejně důsažný. Silným působením na frekvenci jednotlivých typů participiálních konstrukcí v jazyce stsl. památek změnil se řeckým vlivem jejich poměr mezi sebou navzájem i jejich vztah k prostředkům synonymním; tím se změnilo jejich zapojení do struktury stsl. jazyka a došlo k jejich stylistickému přehodnocení. Vcelku se řecký vliv projevil neobyčejně častým a bohatým užíváním participií. Lze bez nadsázky říci, že participiální konstrukce tvoří jeden z nejcharakterističtějších rysů jazykového stylu staroslověnině.

A tak řeckým vlivem je celkový obraz užívání participií v staroslověnině vskutku specifický a dosti odlišný ode všech ostatních starších slovanských jazyků. V staré češtině, v staré ruštině nebo v staré polštině, o nichž si můžeme udělat dobrou představu na základě starších monografií nebo kapitol ve větších pracích,⁶ zachovávala ještě participia v míře daleko větší než v staroslověnině stopy svého větného původu a měla větší míru syntaktické samostatnosti. Jak ukázal B. Havránek, vstupovala participia do jazykových projevů v oněch starých slovanských jazycích jako jednotky víceméně oddělené a oddělující, uplatňovala se jako prostředek uvolňující výstavbu projevů, kdežto participiální konstrukce v staroslověnině a vůbec v církevní slovanštině představovaly naopak prostředky vazebně těsnější a měly spíše funkci spájecí a větně rozvíjecí.⁷ Celkový ráz prostředku sloužícího větné „kondenzaci“⁸ byl participiálním vazbám v staroslověnině vtisněn především neobyčejně vysokou frekvencí typu atributivního a substantivizovaného, u bohatě zastoupeného typu přechodníkového pak omezením případů, v nichž bylo participium spojeno s přísudkovým slovesem pomocí *i*, *a* apod. (neboť právě nedostatek takového spojení umožňoval, aby participium bylo chápáno už jako člen, jako integrální součást slovesné věty).

⁶ Přehled o stě. participiálních vazbách viz např. už v Gebauerově *Hist. IV*, v Trávníčkové *Hist. ml. čes. 3* nebo v citovaných tu studiích Němčenkové, o participiích staroruských podrobně u Potěbni *Zap. I, II*, u Istrinové v rozboru *Letopisu (Izv. ORJaSl)* aj., o participiích stolp. v *Taszyckého monografii Imiestayowy*.

⁷ B. Havránek říká doslova: „Paradoxem bychom mohli říci, že ony participiální vazby starých slovanských jazyků rozkládají, člení, rozdělují větu, kdežto tyto nové participiální vazby větu scelují v jeden složitý obraz“ (sb. *K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků* 85).

⁸ O větné kondenzaci a o funkci participií v ní srov. J. Vachek, *Some Thoughts on the So-Called Complex Condensation in Modern English* (SPFFBU A3, 1955, 63—77).

Při souborné úvaze o místě staroslověnských participiálních konstrukcí v jejich vývoji obecně slovanském nestačí pouhá „juxtapozice“ a konfrontace stavu, k němuž se v staroslověnštině i v ostatních slovanských jazycích dospělo vývojem vnitřním, samostatným, „organickým“. Srovnávací hledisko je možno uplatnit i jiným způsobem: zjišťováním toho, jak slovanské spisovné jazyky působily na sebe navzájem. Řekněme hned, že staroslověnština jakožto nejstarší slovanský jazyk spisovný měla po této stránce postavení mimořádné.

Je nepochybné, a náš materiál to zčásti i naznačuje, že způsob užívání participií, vypěstovaný již při nejstarších stsl. překladech, udržel se v podstatě i v církevně-slovanských textech různých redakcí. Byly tedy všechny předpoklady k působení staroslověnštiny na spisovné jazyky domácí všude tam, kde se jí v různých csl. redakcích u Slovanů užívalo.

Přímo se ze současných slovanských spisovných jazyků uplatňuje vliv církevní slovanštiny zřetelně v nové spisovné ruštině. Je tomu tak především po stránce formální, tvořením participií na *-šij* (kdežto původní participia ruského domácího tvoření na *-ij*, pokud tu ještě existují, se již zcela adjektivizovala). Po stránce syntaktické se vliv církevní slovanštiny projevil značně vysokou frekvencí participiálních a přechodníkových vazeb v spisovných projevech.⁹ Tato záliba v participiích a přechodnicích je pro současnou spisovnou ruštinu velmi charakteristická a je na první pohled zřejmá už i při zběžném porovnání ruského textu s textem kteréhokoli jiného současného slovanského spisovného jazyka.

V ostatních moderních slovanských jazycích spisovných s přímým vlivem církevní slovanštiny počítat nemůžeme. V jejich národním prostředí se církevní slovanštiny ve středověku buď neužívalo, nebo se jí přestalo užívat za obrození, kdy nové spisovné jazyky slovanské byly budovány na živém základě národním a lidovém. Vliv církevní slovanštiny se v nich však projevil nepřímo, a to prostřednictvím ruštiny. Národní a jazykové obrození Slovanů znamená sice na jedné straně svým lidovým proudem v podstatě přerušeni církevně-slovanské tradice, na druhé straně však svou základní ideou, ideou slovanské vzájemnosti, otevřelo dokořán dveře novému vzájemnému působení slovanských literatur a spisovných jazyků. A je přirozené, že dominující postavení měly v této situaci literatura a jazyk ruský. Další vlny ruského vlivu pak s sebou přinesly Velká říjnová socialistická revoluce a vítězná Vlastenecká válka.

To byly historické podmínky, v nichž se novodobé spisovné jazyky slovanské obohacovaly (v různé míře) z ruského zdroje. Ruština jim posloužila hlavně jako pramen pro doplňování slovní zásoby, ale je pozoruhodné, že se pomýšlí i na její vliv právě v užívání participiálních a přechodníkových vazeb.

Šlo tu jednak o přejímání morfologických prostředků. Tak ruského původu jsou české „zprídavnělé přechodníky“ typu *přišedší* (uvítal je jako novotvar přejetý

⁹ Časté užívání participií mohlo být podporováno i činiteli jinými, např. od 18. stol. i vlivem francouzštiny. Církevní slovanština se tu však při své tisícileté symbióze s ruštinou a při svém zapojení do stylové škály ruského spisovného jazyka nepochybně uplatnila na místě prvním.

z ruštiny již F. L. Čelakovský — viz jeho *Čtení o srovnávací mluvnici slovanské* 348) a stejně i PPs na -št, objevující se v nové spisovné bulharštině, jsou novotvary podle ruštiny.¹⁰

Ruština však působila i na vzrůst jejich frekvence, na častější užívání těchto prostředků v jazyce. Např. v nové ukrajinštině se šíří v současné době vlivem ruštiny užívání zpřídavnělých přechodníků na -čyj,¹¹ které z toho důvodu naráželo na odpor puristů, přestože je to prostředek dosvědčený už v starých památkách ukrajinské provenience.¹² Podobně vlivem ruským (často i v přímých překladech z ruštiny) vzrůstá v slovanských jazycích frekvence přechodníků a vůbec polovětných vazeb.¹³

Tak zvláštnosti staroslověnského způsobu užívání participií doznívají specifickým způsobem až v současné spisovné ruštině a jeho nepřímé a vzdálené stopy je možno objevit dokonce i v jiných současných spisovných jazycích slovanských.

¹⁰ Viz B. Conev, *Istorija na bŕlgarskij ezik II* 350—351; srov. též doklady z Vazova a Karavelova, které v této souvislosti uvádí N. Kisevová (Izv. sem. slav. fil. Sofija 1931, 523).

¹¹ Viz J. A. Bahmut, *Pytannja perekladu z rosyjskoji movy na ukrajinšku. Peredača dijeprykmetnykiv* (Movoznavstvo 12, 1953, 51—57).

¹² Viz Hubarževskýj (Movoznavstvo 9, 1936, 75—105).

¹³ Viz M. Dokulil (SovJaz 5, 1955, 173); D. Ivanova (Izv. IBE 2, 1952, 212 a 216); L. Andrejčoin (BŕlgEz. 3, 1953, 16n.); aj.